

EL NÚM. 60 DEL CARRER MARQUÉS DE CAMPO DE DÉNIA. UN CEMENTERI ISLÀMIC INTRAMURS.

Maria Assumpció Sentí Ribes.

Servei Municipal d'Arqueologia de Dénia.

El cementeri del Carrer Marqués de Campo núm. 60, presenta una localització geogràfica, pel que fa al conjunt de la Medina, certament suggeridora i que cal, si més no, posar en valoració. Es disposa a l'extrem més sud-oriental de la Medina Islàmica, ben allunyat del centre urbà, en una àmplia zona que la Ciutat Almohade li guanya a la capital Tàifa. Aquesta ampliació urbana, a la llum de l'estat actual de les investigacions, correspon a la segona meitat del segle XII i incorpora a l'antiga ciutat, una franja meridional que la voreja des de l'extrem oriental a l'occidental. Tanmateix, aquesta ampliació és envoltada per un nou circuit emmurallat, no gaire caracteritzat a hores d'ara. (**fig. 1**) De manera coherent, les intervencions arqueològiques a l'interior d'aquesta àrea d'ampliació de la Medina, no proporcionen contextos arqueològics anteriors a la meitat del segle XII.

Certament, l'ampliació de la Medina es verifica entre les antigues muralles que la cerquen pel sud i el Riatxol, riera o gola de drenatge de l'àrea marjalenca del Saladar. Aquesta, era l'única franja de terreny disponible per a l'ampliació, atés que la ciutat estava delimitada a migdia per la dita riera i mai no s'eixamplà cap al nord, solar de la ciutat romana de *Dianium*. L'eixamplament de la Medina s'efectua sobre una àrea verge des del punt de vista arqueològic, caracteritzada per la presència d'arenas de base i argiles sedimentàries, sobre les que s'efectua la implantació urbana *ex novo*. Efectivament, aquestos estrats arenosos exemplifiquen un ambient de platja emergida i de transició respecte de la zona lacustre del Saladar, on no és gens inusual recuperar ceràmiques romanes així com islàmiques antigues. Aquesta circumstància es va ben testimoniar, durant l'excavació del Cementeri i dels edificis que el voregen.

A l'extrem sud-oriental de la nova muralla, s'intueix l'existència d'una porta enfrontada a la porta del Fortí, Raval marítim de la ciutat andalusina, porta avui ben documentada a la Prolongació del Passeig del Saladar. Aquestes dues portes, connectades per un pont que salvaria el rierol, l'actual Carrer Patricio Ferrándiz, canalitzarien el flux quotidià entre la ciutat i el seu raval principal.

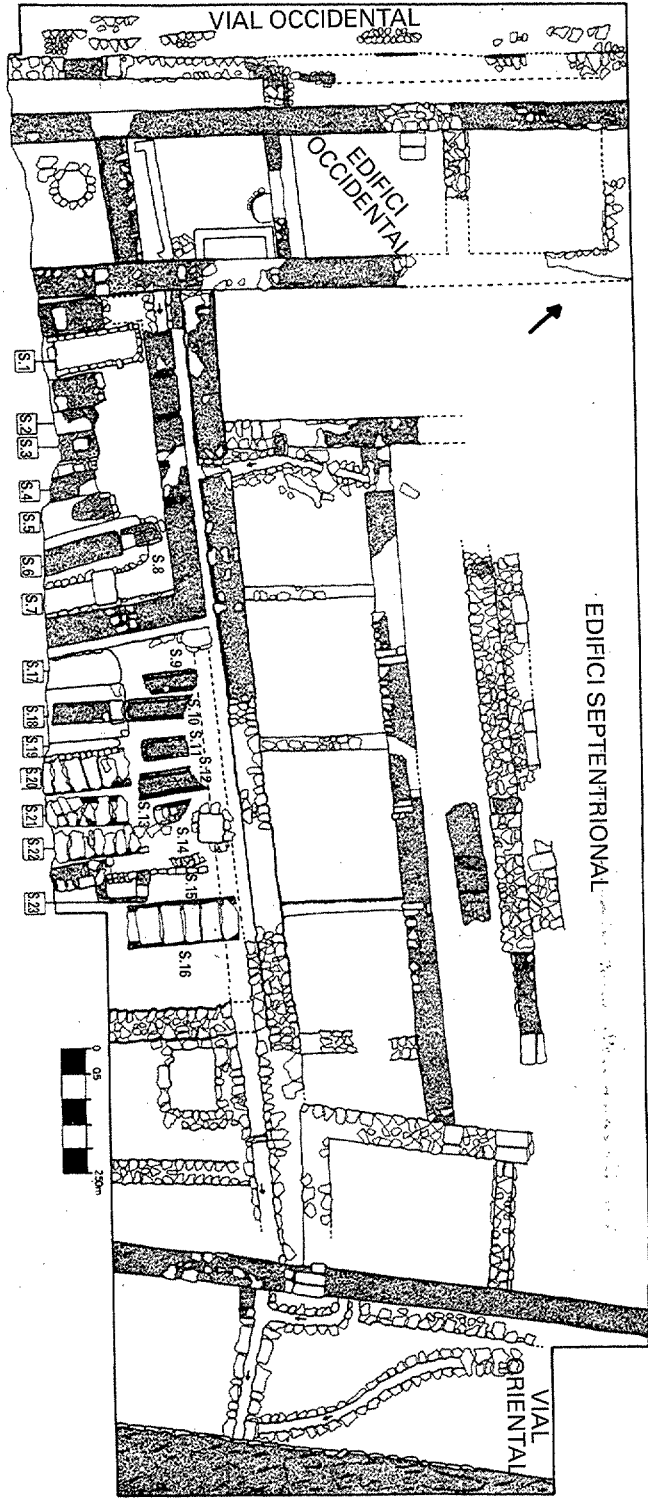

fig. 2. La intervenció arqueològica.

DIBUIX: M. Sepúlveda

No lluny de la hipotètica porta, recaient i tocant a la pròpia muralla, la intervenció arqueològica (del Carrer Marqués de Campo núm. 60) posà al descobert una sèrie complexa d'estructures, que caracteritzen un sector de l'urbanisme de la Medina Almohade: dos edificis de caire comercial i un cementeri, tots tres disposats entre dos vials, el més oriental dels quals, està flanquejat per un tram del llenç sud-oriental de la muralla. (fig. 2. làm. 1)

làm. 1. Edifici Sept. Al fons vial oriental i Muralla. A la dreta el Cementeri.

EL VIAL OCCIDENTAL (fig. 2).

Presenta una direcció ENE-WSW i delimita per l'oest l'Edifici Occidental. Presenta una amplada exhumada de 2 metres, i el seu subsòl allotja una claveguera seriosament afectada per la canonada del gas, bastida en aquesta zona de la ciutat, als anys vint del passat segle. Tanmateix, l'estratigrafia del vial es troba alterada per una segona fase de construccions que amplien l'original Edifici Occidental, a costa de la superfície del vial.

EL VIAL ORIENTAL (fig. 2).

El Vial Oriental discorre paral·lel a l'anterior. Delimita per orient l'Edifici Septentrional, tot vorejant la muralla. El seu subsòl allotja una claveguera que discorre en la mateixa direcció que el vial, però es desvia progressivament cap a la muralla, per tal de vessar a una altra claveguera que, creuant el carrer, desguassa les aigües residuals de l'Edifici Septentrional a través del parament de la muralla. (làm. 2)

LA MURALLA (fig. 2).

Delimita per l'est el Vial Oriental, així com la totalitat de l'urbanisme de l'àrea, al llarg d'un tram màxim de 9 metres exhumats. Presenta una

làm. 2. Vial oriental i Muralla.

amplada màxima excavada d'1,20 metres, que deixa veure el seu parament septentrional. L'alçada màxima constatada ha estat de 2 metres.

La muralla presenta un excel·lent estat de conservació al llarg de tot el tram, i una factura de gran qualitat tècnica. Està bastida amb blocs calcaris de dimensions molt uniformes, travats amb morter de calç. Presenta les sis filades superiors sense enlluir, i un nombre desconegut de filades inferiors recobertes amb un gruixut i immillorable morter. (**làm. 2**)

El parament de la muralla es troba sols alterat per l'obertura que la travessa i que condueix les aigües residuals fora de la ciutat. Tanmateix, aquest desguàs presenta una acurada factura i el seu bastiment ha estat simultani al de la muralla.

LA BARBACANA (fig. 1).

Durant una prospecció arqueològica realitzada al C/ Calderón amb anterioritat a la present intervenció, es descobrí un parament al bell mig del carrer, que aleshores fou interpretat com la pròpia muralla. Hores d'ara, pot considerar-se la hipòtesi que aquell parament constitueix una Barbacana vinculada a la Muralla, present almenys en aquest sector urbanitzat de *Daniya*.

L'EDIFICI OCCIDENTAL (fig. 2).

L'Edifici Occidental presenta una crugia única. Es tracta d'una construcció de forma llarga i estreta, amb una longitud màxima exhumada de 12 metres i una amplada total de 3,60 metres. Delimita per orient el Vial Occidental. Sobre el seu parament oriental es recolzen l'Edifici Septentrional i el Cementeri.

Presenta el seu interior compartimentat en habitacions de 3 metres de façana per 2,5 metres de fondària de les que, en el tram exhumat, en resulten 3 completes i una incompleta. Una d'aquestes habitacions presenta al seu

interior dues grans prestatgeries, amb paraments d'argila encofrada.

Durant una segona fase de vida de l'edifici s'observa una agrupació d'aquestos habitatges, potser de dos en dos, i llur ampliació amb superfície sostreta al vial.

La tipologia i paràmetres d'aquest Edifici Occidental, almenys durant la fase més antiga, la seva disposició urbana, vorejant un vial, i la seva proximitat a la porta de la Medina, si la hi hagués, enfrontada a la del Raval, ens remet a un complex d'*al-jānāt* o tendes, sempre ubicades als llocs més accessibles de la ciutat.

L'EDIFICI SEPTENTRIONAL (fig. 2).

L'Edifici Septentrional es basteix emprant sengles murs preexistents: el que delimita per l'est l'Edifici Occidental i el que fita per l'oest el Vial Oriental. Tant aquesta construcció com el Cementeri ocupen una parcel·la urbana predeterminada pel Vial i l'Edifici Occidental a l'Oest i el Vial Oriental a l'est.

L'immoble es troba parcialment fora l'àrea d'intervenció arqueològica, de manera que es desconeixen les dimensions i forma de la planta. No obstant això, cal interpretar que es tracta d'un edifici constituït per quatre crugies estructurades al voltant d'un pati central, circumdat per una galeria. D'aquestes, sols s'evidencia la crugia meridional. Les crugies oriental i occidental es documenten parcialment, mentre que el pati i la crugia septentrional es troben absolutament absents. Cal també tenir en consideració, que el tram exhumat està profundament alterat per les estructures i fosses d'un garatge que allotjava l'indret, la qual cosa dificulta greument la interpretació de les estructures arqueològiques.

Les distintes crugies de la construcció estan compartimentades mitjançant petits habitatges, i vorejades per una galeria recaient al pati (**fig. 2-làm. 1**). Tanmateix, almenys a la crugia meridional, ha estat possible la documentació arqueològica de dues altures d'edificació, la qual cosa justificaria l'existència de la galeria. Cap precisió es pot realitzar al voltant del pati.

L'Edifici Septentrional evacua les seves aigües residuals a través d'una gran claveguera recolzada sobre el seu parament més meridional, disposada per fora de llur superfície útil. Cal considerar la motivació per la qual aquesta claveguera discorre per fora de la pròpia superfície de l'immoble, i no per la seva superfície interna. Potser, la raó resideix en què quan l'edifici es basteix, l'espai resultant al sud no es troba edificat. En aquest espai meridional és on posteriorment s'allotja el Cementeri que trenca i amortitza la dita claveguera (**lám. 3**).

làm. 3. Cementeri. Al fons, el Panteó i en primer terme les sepulturs, trenquen la claveguera de l'Edifici Septentrional.

L'Edifici Septentrional, tanmateix com l'Edifici Occidental, presenta una segona fase, però en aquesta ocasió les modificacions no alteren l'estructura bàsica de la construcció.

La tipologia i estructura interna d'aquest Edifici Septentrional és similar a la d'altres edificacions semblants documentades a la Medina Almohade, i que han estat identificades com alfòndecs.

EL CEMENTERI (fig. 2).

El Cementeri es disposa al sud de l'Edifici Septentrional i a l'est de l'Edifici Occidental. Utilitza com a tanca del seu recinte part del mur oriental de l'Edifici Occidental, i part del mur meridional de l'Edifici Septentrional. Presenta, a més, un parament que defineix el propi recinte del Cementeri per l'est. Pel sud es desconeix la seva delimitació al trobar-se per fora de la superfície de la intervenció arqueològica (**làm. 3**).

Cal destacar que les estructures funeràries del Cementeri trenquen i amortitzen la claveguera corresponent a l'Edifici Septentrional, al temps que no afecten cap altra estructura ni estrat arqueològic (**làm. 3**). Efectivament, existeix un únic nivell de sepultures que s'excaven sobre un estrat d'argiles sedimentàries, amb escasses aportacions ceràmiques, i que jeuen directament sobre un sòl geològic d'arena. Aquestes circumstàncies permeten considerar algunes qüestions:

- Quan el cementeri entra en activitat, la parcel·la urbana que ocupa no ha estat mai abans urbanitzada, atès que l'única estructura

d'època anterior que afecten les sepultures, és la claveguera de l'Edifici Septentrional.

- En conseqüència, quan es construeix l'Edifici Septentrional es disposa el desguàs per fora de la seva superfície útil, perquè hi ha disponibilitat d'espai i pot emprar-se *terra de ningú* per a ubicar-lo.
- Existeix un urbanisme preconcebut que s'estructura al voltant dels vials. Són els vials els que configuren l'espai urbà independentment que aquest espai s'ocupe o no de manera íntegra. En aquest sentit, la parcel·la corresponent al Cementeri, resta erma en els moments que estan hàbils els edificis confrontants. Potser, el desenvolupament d'un planejament urbanístic és una característica singular de la Medina Almohade.
- La urbanització de la Medina Almohade és un fenomen progressiu atès que les distintes parcel·les urbanes no s'ocupen simultàniament, tal i conforme ho testimonien els edificis del Carrer Marqués de Campo núm. 60
- El Cementeri es basteix en una època en què l'Edifici Septentrional està en desús, o almenys en una fase avançada de la seva vida en què ja no necessita la claveguera, be perquè ha canviat la seva funcionalitat o be perquè desguassa les seves aigües residuals a través d'altres alvellonats no presents en aquest espai arqueològic.
- El Cementeri presenta una cronologia adscrita als darrers moments de la presència islàmica, essent la Conquesta Cristiana el *terminus antequem*. La posició relativa del Cementeri dins la seqüència arqueològica del conjunt dels edificis, així ho testimonia.

El Cementeri presenta una amplada màxima de 15 metres, amb dos sectors ben delimitats: un panteó a l'oest amb 8 Sepultures, i un àrea a l'est amb 15 sepultures. Aquesta circumstància suposa un total de 23 Sepultures per a una superfície útil exhumada d'aproximadament 45 metres quadrats (lám. 3).

EL PANTEÓ (fig.2).

El Panteó és troba parcialment per fora els límits de la intervenció arqueològica. No obstant això, sembla presentar planta quadrangular, amb 6,70 metres de longitud per a l'únic flanc de l'edifici completament exhumat.

El recinte està constituït per grossos paraments, de 0,60 metres d'amplada, no exempts de determinades peculiaritats. Es tracta de paraments

on es distingeixen dos cossos constructius de tipologies diferenciades. El cos infrajacent o fonament, està constituït per tres filades de paredat travat amb calç viva, mentre que el cos suprajacent o alçat, està constituït per una única filada de paredat travat amb morter de calç, que conserva l'enlluït per la seva cara interna. La superfície d'aquest segon cos està jalonada per ranures d'uns 8 cm d'amplada, disposades cada 75 cm, potser empremtes dels traus de bastida de les tàpies. No hi ha elements per a determinar si l'edifici estaria cobert i en aqueix cas, el tipus de coberta.

El parament septentrional del Panteó talla la claveguera relacionada amb L'Edifici Septentrional. Per la qual cosa, queda manifest que el seu bastiment és posterior a l'abandonament d'aquell edifici o, almenys, correspon a un moment on la claveguera ja no és necessària per al seu desenvolupament.

L'interior del Panteó allotja les Sepultures núm. 1 a núm. 8. Es disposen recolzades unes a les altres, ocupant tota l'amplada del recinte. Totes les inhumacions corresponen a individus d'edat adulta, excepte un petit sarcòfag que, per les seves dimensions, correspon a un neonat.

LES SEPULTURES.

Les 23 Sepultures documentades apareixen en molts diferents estats de conservació. En sis dels casos no es poden fer precisions. La resta, estan totes orientades amb el cap al sud-oest, els peus al nord-est i el crani girat vers el sud-est. Un nombre important d'esquelets, 13 concretament, apareixen disposats en decúbit lateral dret. Els braços, generalment, apareixen estirats i pegats al cos, encara que en una ocasió el braç esquerre apareix doblat davant la pelvis i en altra doblat sobre sí mateix. Pel que fa a les extremitats inferiors, és tan freqüent que apareguen estirades com lleugerament flexionades.

Cal destacar que tres dels cossos foren inhumats dins les seves corresponents sepultures sense sudari, ni taüt, ni coberts per terra, atés que al produir-se el descarnament, els ossos s'han desplaçat de la posició de decúbit lateral a decúbit prono, excepte el crani que ha romàs recolzat sobre el seu costat dret.

Contràriament, en cinc ocasions s'ha constatat l'ús del sudari per a l'amortallament del cadàver. En aquests cinc casos no s'observa desplaçament del cos, a l'interior d'unes fosses on no es documenten restes de taüt. Tampoc semblen haver estat els cossos coberts de terra, ja que la fossa no estava completament colmatada sota coberta, senyal inequívoc que el cos no fou enterrat i la colmatació de la fossa s'ha efectuat *post mortem*.

Finalment, cal assenyalar que en una ocasió -Sepultura núm. 6-, en

què la inhumació es troba en excel·lent estat de conservació, el cos, igualment que les lloses de pedra arenosa que recobreixen les parets interiors de la corresponent sepultura, es troben absolutament ennegrides a resultes, potser, d'alguna substància amb la que foren recoberts. Es tracta, en aquest cas, d'un individu en posició de decúbit prono, per tant sense mortalla, ni taüt (làm. 8).

Quatre dels esquelets apareixen en decúbit supí. Cal ressenyar que tres d'ells corresponen a infants, l'edat dels quals deu oscil·lar al voltant dels 5 anys. Els cossos estan molt deteriorats, de manera que tan sols es pot determinar la posició de les cames que apareixen rectes i juntes, rectes i paral·leles i rectes i lleugerament flexionades. El quart individu en aquesta posició és un adult amb el braç dret estirat i pegat al cos i el braç esquerre doblat en angle recte sobre el pit. Les cames apareixen estirades i paral·leles.

Dos de les sepultures presentaven al seu interior claus de ferro, i una tercera, a més d'una gran quantitat de claus, va proporcionar dues anses de ferro recolzades sobre el fons del sarcòfag, l'una junt al crani i l'altra a la part posterior dels genolls. Aquestes circumstàncies suggereixen l'ús de taüt en algunes de les sepultures, qüestió ben documentada en diversos cementeris islàmics peninsulars. No obstant això, el fet que la inhumació que presenta les anses estiga en posició de decúbit prono, és indicatiu de què el cos ha estat soterrat sobre una llitera i no en taüt, ja que s'ha produït migració dels ossos. En les tres ocasions l'ús de taüt o llitera en la pràctica funerària, està vinculada al soterrament en sarcòfag.

Referent a les fosses d'inhumació, el que primerament crida l'atenció és l'absència absoluta de fosses simples excavades en la terra. D'aquesta manera, s'hi distingeixen sarcòfags de tipologies diverses –7 exemplars-; nínxols adossats amb o sense coberta –14 exemplars-; i fosses preparades, o nínxols, no adossats –2 exemplars-.

Pel que fa al Tipus Sarcòfag, denominem així a caixes construïdes amb taulells –2 exemplars-, amb paredat –3 exemplars- i a diminutes caixetes de taulells o paredat corresponents a neonats –2 exemplars-. Dels set exemplars d'aquest tipus, cinc es disposen a l'interior del Panteó.

Els dos sarcòfags de taulells –Sepultures núm. 1 i núm. 5- són tipològicament idèntics, i ambdós es disposen dins el Panteó. El núm. 1 millor conservat, presenta una coberta de lloses de les que la de capçalera té forma absidal o arrodonida, no conservant-se la corresponent als peus. Està bastit mitjançant 11 filades de taulells disposats al dret, de 22 x 11 x 4 cm, mesures que s'observen idèntiques als taulells de l'altre sarcòfag (làm. 4 i 5). Als peus del sarcòfag, la paret interna presenta una concavitat rectangular

lãm. 4. Sepultura 1.
Sarcòfag de taulells.

lãm. 5. Sepultura 1.
Lateral.

a mode de fornícula (**lãm. 6**). Té mesures d'1,85 x 0,70 metres, que delimiten un espai interior d'1,60 x 0,50 metres. El fons d'ambdós sarcòfags constitueix un llit ben gruixut de morter de calç.

Els tres sarcòfags de paredat constitueixen excel·lents exemplars, tant per la seva factura com per l'estat de conservació. La Sepultura núm. 6, dins el Panteó, presenta una caixa de paredat travat amb morter de calç i cobriment intern de lloses de pedra arenosa (**lãm. 8**). La coberta està constituïda per lloses de pedra calcària i arenosa, amb un fort cobriment superficial de morter

Làm. 6. Sepultura 1.
Fornícula.

de calç que forma una lleugera volta. D'aquestes peces, la corresponent a l'extrem dels peus presenta forma absidal o arrodonida, atés que la de capçalera no es conserva. Les dimensions externes de la caixa són de 2,30 x 1,00 metres, que delimiten un espai intern d'1,95 x 0,55 metres. No ha de sorprendre que aquest sarcòfag dispose d'un dels cinc túmuls del Cementeri (**làam. 7**). Les parets interiors d'aquest sarcòfag, tanmateix com la inhumació que allotja estan, com s'ha referit més amunt, profundament ennegrides (**làam. 8**).

làam. 7. Panteó.
Sepultures 6, 7 i 8.

La Sepultura núm. 7, dins el Panteó, presenta un sarcòfag de petits carreus de pedra arenosa i forma cúbica, travats amb morter, i una coberta que conserva una sola llosa de pedra calcària. No és possible oferir les mesures, atés que es troba tallat per una construcció actual (**lám. 7**).

lám. 8. Sepultura 6.

La Sepultura núm. 16, únic sarcòfag fora del Panteó llevat d'un dels exemplars petits, constitueix una construcció "monumental" en excel·lent estat de conservació (**lám. 9**). Presenta paraments de carreus de pedra arenosa de reduïdes dimensions, travats amb morter. La coberta està constituïda per sis carreus de pedra arenosa de forma rectangular, llevat del corresponent als peus que presenta forma absidal o arrodonida, no conservant-se la pedra

lám. 9. Sepultura 16.
Sarcòfag.

de capçalera. El fons del sarcòfag presenta una densa capa de morter de calç. La caixa presenta unes mesures de 2,70 x 0,90 metres, que delimiten un espai interior de 2,10 x 0,50 metres. El cos que allotja aquest sarcòfag es disposa en decúbit prono, senyal que el cos ha estat inhumat sense cobrir de terra, sense taüt, i sense amortallar. No obstant això, la presència dins el sarcòfag d'abundants claus i dues anses de ferro suggereixen que el cos es diposità sobre una llitera (**lám. 10**).

lám. 10. Sepultura 16. Sarcòfag. Inhumació en decúbit prono.

Els sarcòfags menuts –Sepultures núm. 8 i 23– presenten unes dimensions veritablement reduïdes. El primer dels exemplars es disposa dins el Panteó (**lám. 7**). És una petita caixa de 0,85 x 0,27 metres, que delimita un espai interior de 0,75 x 0,15 cm. Està constituïda per un fons de morter de calç d'uns 6 cm de grossària, envoltat per una caixa de taulells de 48 x 17 x 5 cm, cadascun, recolzats sobre un dels seus laterals llargs. A la capçalera conserva una lloseta tallada sobre pedra arenosa, de 27 x 27 x 5 cm. El segon exemplar d'aquest tipus té unes dimensions de 0,95 x 0,50 metres, i un espai interior de 0,75 x 0,20 metres. Presenta la mateixa tipologia que l'anterior, però els paraments de la caixeta són de paredat. L'única lloseta conservada de coberta, igualment tallada sobre pedra arenosa, és de 25 x 25 x 5 cm, i s'allotja als peus del sarcòfag (**lám. 11**).

El tipus més representat, amb 14 exemplars, són les fosses o nínxols adossats uns als altres. Encara que s'hi poden entreveure certes individualitats, responen totes al mateix caràcter tipològic: fossa amb parets de paredat travat amb argila o morter, en les que cada paret és mitgera amb la contigua (**lám. 14 i 19**). A l'interior del Panteó, se'n documenten, disposades entre dos

lám. 11. Sepultura 23.
Sarcòfag petit.

sarcòfags, tres d'aquestes sepultures –Sepultures núm. 2, 3 i 4-. En aquest cas, totes tres presenten consistents i gruixuts llits de morter de calç sobre els que reposa la inhumació, i desmantellades cobertes de lloses calcàries. No es poden determinar les seves dimensions, atés que apareixen seccionades a sud per una construcció actual.

Les Sepultures núm. 9 a núm. 13, constitueixen cinc nínxols correlatius disposats a la banda septentrional del Cementeri, a l'orient del Panteó. Estan adossats entre sí el 9 i 10 per una banda, i l'11, 12 i 13 per l'altra. Presenten parets de paredat travades amb morter, obertes a la capçalera i als peus, i un fons de consistent morter de calç. La profunditat de les fosses oscil·la al voltant dels 40 cm, mentre que la longitud i l'amplada depenen de l'individu inhumat, atés que tres d'aquestes sepultures corresponen a infants d'uns 5 anys, i dues a individus adults. Els cossos es disposen de manera alternativa, infant, adult, infant, etc. En cap ocasió, aquestos nínxols presenten coberta, sinó que a 60 cm sobre la fossa conserven túmuls-placa, potser per a la disposició de *maqābriyes* (**lám. 12 i 13**). Un dels individus adults d'aquesta sèrie de soterraments presentava disposició de decúbit lateral dret caigut o decúbit prono. Si aquestes fosses no presenten coberta, es pot pensar que aquest individu ha estat soterrat en un ambient buit, és a dir en taüt, per més que el reblit de la fossa no haja proporcionat claus ni altres materials relacionables. Altra possibilitat és que el cos es desplaçara a decúbit prono en el mateix moment del soterrament i fos cobert de terra ja en aquesta posició.

làm. 12. Sepultures 10-13. Túmul-placa.

làm. 13. Sepultures 9 i 10. Túmul-placa.

Les Sepultures núm. 17 a 22 constitueixen 6 nínxols correlatius disposats a la banda meridional del Cementeri, immediatament a sud de les anteriors, i a l'orient del Panteó (**làm. 14 i 15**). Estan adossades entre sí la 17 i la 18 per una banda, i la 20, 21 i 22 per l'altra, mentre que la 19 sembla ocupar, a posteriori, l'espai resultant entre la 18 i la 20. Tanmateix, com el grup anterior, presenten les parets obertes a la capçalera i als peus, i el fons cobert per morter de calç. La profunditat d'aquestes fosses oscil·la al voltant dels 40 cm, mentre que l'amplada interior ho fa entre 45 i 50 cm. La longitud, no ben determinada perquè les fosses resten per sota d'un mur actual, oscil·la al voltant dels 2,00 metres. És peculiaritat d'aquesta sèrie de nínxols utilitzar de manera abundant el taulell per al seu bastiment. Concretament, la Sepultura núm. 22 presenta la paret oriental del nínxol bastida amb vuit filades de taulells, reforçada per un parament de paredat travat amb morter (**làm. 15**). Aquestes sepultures es troben en excel·lent estat de conservació i, llevat de dos exemplars que no porten coberta, sepultures 17 i 19, les sepultures 18, 20 i 21 presenten cobertes de lloses, i la Sepultura núm. 22 de lloses i carreus

lám. 14. Sepultures, de dreta a esquerra, 18-22. Nínxols.

lám. 15. Sepultures, d'esquerra a dreta, 20-22.

(**lám. 14 i 15**). En el cas d'aquestes darreres sepultures, el cos no sembla haver estat cobert de terra, atés que el nínxol no es troba completament omplit sota coberta. Com que no s'observa desplaçament *post mortem* del ossos, és inequívoc deduir que el cos va estar amortallat amb sudari o soterrat amb taüt, per més que aquesta última circumstància no es documente.

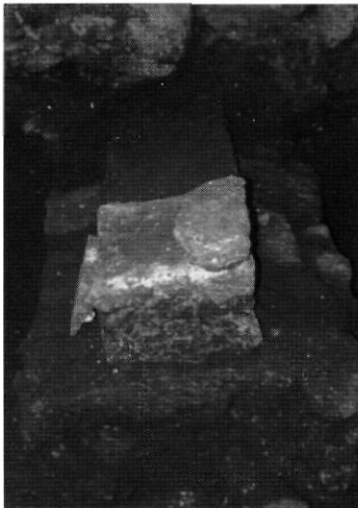
Per a finalitzar amb el ventall tipològic, les sepultures núm. 14 i 15 constitueixen nínxols independents, però amb un cert nivell de preparació. Ambdues allotgen infants. La Sepultura núm. 14 presenta un llit molt consistent i gruixut de morter de calç, en perfecte estat de conservació, i sobre el que jeu l'individu inhumat. La Sepultura núm. 15 és tipològicament idèntica a l'anterior, amb la peculiaritat de tindre un gran bloc calcari als peus de la inhumació. A més, aquesta Sepultura núm. 15 empra la paret occidental del sarcòfag de la Sepultura núm. 16 com a pròpia. Cap d'aquestes dues sepultures presenta coberta conservada. Tanmateix, potser que l'absència de parets que delimiten les fosses estiga en relació a un pitjor estat de

là m. 16. Sepultura 18.
Túm ul rectangular i parets
verticals. Sepultura 20.

conservació que la resta de sepultures, i en tal cas, passarien a engrossar el número del tipus que anomenem nínxol.

Si existeix una certa uniformitat tipològica pel que fa a les sepultures, essent possible determinar dos tipus generals: sarcòfags i nínxols, igualment existeix la mateixa uniformitat per allò que pertoca al túmul o part visible de la sepultura. En aquest sentit, han estat documentats dos tipus: túmul de planta rectangular i parets verticals –2 exemplars– (**là m. 17**), i túmul-placa de planta rectangular –5 exemplars– (**là m. 12 i 13**). La resta de sepultures –16 exemplars– no conserven cap d'aquests vestigis.

là m. 17. Sepultura 18.
Túm ul rectangular i parets
verticals.

Els túmuls de planta rectangular i parets verticals estan vinculats al tipus sarcòfag en una ocasió –Sepultura núm. 6– i al nínxol adossat en altra –Sepultura núm. 18– (**là m. 18**). En ambdues ocasions, la coberta de la sepultura està constituïda per lloses de pedra amb un fort cobriment de morter de calç,

que forma una lleugera volta. Sobre la volta presenten un túmul de planta rectangular i parets verticals, de paredat travat amb morter, i perfectament recobert amb el mateix morter. Es conserven en excel·lent estat de conservació, i presenten unes dimensions molt similars: 1,70 metres de longitud, 0,50 metres d'amplada i una alçada aproximada de 0,30 metres per a la Sepultura núm. 6, i de 0,40 metres per a la Sepultura núm. 18.

lám. 18. Sepultura 18.
Nínxol.

lám. 19. Sepultures 18-
22. Nínxols.

Al tipus túmul-placa, estan vinculades les Sepultures núm. 9 a 13, que constitueixen nínxols adossats entre sí (**lám. 12 i 13**). Es tracta de túmuls o senyalitzacions de sepultura, en estats de conservació diversos, per més que cap dels exemplars es troba complet. Presenten forma rectangular i una longitud que varia d'unes a les altres en relació a l'estat de conservació. La seva amplada oscil·la entre els 40 i els 50 cm (Sepultures núm. 9 a 11: 40 cm; Sepultura

núm. 13: 45 cm ; i Sepultura núm. 12: 50 cm), i una grossària uniforme de 10 cm. Les fosses es disposen entre 40 i 70 cm per sota d'aquestos túmuls. Estan constituïdes per paredat de pedra i taulells travats amb argila i morter de calç, amb la superfície i els laterals enlluïts. Aquestes plaques presenten el contorn rebaixat uns 4 cm respecte la resta de la peça que queda així destacada. Es tracta d'una ranura o galze per tal d'acoblar, perfectament encaixada, alguna mena de coronació.

Els túmuls o monuments funeraris documentats al Cementeri islàmic del Carrer Marqués de Campo núm. 60, no responen al tipus de tomba escalonada, suport inequívoc de les *maqābriyes*. No obstant això, i malgrat que la intervenció arqueològica no ha proporcionat cap resta d'inscripcions sepulcral, no hi ha dubte que aquestos túmuls foren suport d'aquestes làpides o de qualsevol altre tipus de llosa funerària. Des d'aquest punt de vista, resulta especialment interessant el tipus túmul-placa, en tant que la seva superfície es troba engalzada per a rebre un remat, no documentat hores d'ara.

La principal característica, i allò que primer crida l'atenció d'aquest Cementeri islàmic, és la rotunda falta d'austeritat de les sepultures, la tipologia de les quals no respon a les prescripcions religioses que preconitzen que les *fosses no havien de ser més profundes que la cintura d'un home i devien cavar-se a la mateixa terra, sense obra d'algeps, ni fàbriques en què s'empre el fang, havent-se de cobrir amb taulells o pedres*, segons es deriva de la doctrina jurídicoreligiosa, oficial en al-Andalus, de *Malic ben Anas*.

Ben cert és, que si fem un repàs a les sepultures documentades, podem observar que totes les fosses són construïdes, amb un índex prou elevat de sumptuositat, a més de presentar consistents i gruixuts llits de morter de calç sobre els quals jeuen els cossos inhumats, evitant-se així el contacte directe amb la terra que prescriu la tradició. Els condicionaments de tipus religiós es troben, en aquest cas, sotmesos a manifestacions d'ostentació, que reflecteixen clarament la condició social a la que pertanyen els individus inhumats. En aquest sentit, és també de destacar que dins de l'àrea d'enterrament no s'observen grans diferències entre els dos sectors d'inhumació, l'un corresponent al Panteó i l'altre a la resta del Cementeri, ni de les distintes tombes entre sí, qüestió per la que caldria concloure que tots els difunts aquí soterrats pertanyen a la mateixa classe social. Aquesta circumstància contrasta clarament amb els sectors excavats hores d'ara a les altres necròpolis urbanes, on destaca l'extrema austeritat de les sepultures. El precepte religiós no es trenca en el Cementeri del Carrer Marqués de Campo en allò referent als aixovars, atés que cap sepultura en proporciona.

Pel que fa a l'organització interna del Cementeri, existeix un únic nivell d'ocupació, amb un màxim d'aprofitament de l'espai que, per altra banda, és escàs. Encara que es desconeixen les seves dimensions, la parcel·la urbana on

es desenvolupa no sembla ser gaire extensa, 45 metres quadrats útils exhumats, circumstància que contrasta amb la resta de les necròpolis urbanes. El Panteó presenta una superfície útil de 14 metres quadrats i allotja 8 sepultures, cosa que proporciona una alta densitat mitja d'1,75 individus per metre quadrat. En el seu interior, totes les sepultures estan en contacte unes amb les altres, ocupant tota l'amplada del recinte, sense espais buits entre sepultures. La part de Cementeri exterior al Panteó presenta una superfície útil exhumada de 31 metres quadrats, que allotja un total de 15 sepultures, amb una més elevada densitat mitja de 2,06 individus per metre quadrat. Al seu interior les sepultures constitueixen files més o menys uniformes de 6 sepultures o nínxols adossats, paral·leles entre sí, i disposades a l'oest de la Sepultura núm. 16, al voltant de la qual semblen gravitar. La monumentalitat del sarcòfag de la Sepultura núm. 16, a més que l'inhumat estiguera sobre llitera de la que s'han recuperat els claus i les anses de ferro, indueix a contemplar la suggeridora possibilitat que aquest fóra un personatge principal, a l'ombra del qual es soterrara la resta.

Pel que fa al conjunt del Cementeri, han estat exhumats uns 45 metres útils, que allotgen un total de 23 sepultures, amb una densitat mitja prou elevada, que es situa al voltant dels 1,95 individus per metre quadrat de superfície. El màxim aprofitament de l'espai és evident, atés que tant els sarcòfags com els nínxols estan en quasi totes les ocasions adossats entre sí. El cas paradigmàtic és la Sepultura Núm. 19, que ocupa l'espai existent entre les Sepultures 18 i 20 adjacents.

Per a finalitzar, cal fer esment que al Cementeri del Carrer Marqués de Campo no es documenten en cap ocasió, superposicions, reutilitzacions, ni destruccions d'antigues inhumacions. És aquest un símptoma de què, potser, es tracte d'un cementeri on tots els membres es troben vinculats entre si per lligams de caràcter familiar, religiós, professional, etc.?